

ОБОЈЕНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У
ПАРАДИГМИ ХИБРИДНОГ РАТА

Милош Р. Миленковић*, Мирослав Митровић
Универзитет одбране у Београду,
Институт за стратегијска истраживања

У раду су на основу анализе дела садржаја и синтезом одређених досадашњих сазнања, понуђени оквири дефинисања самог појма хибридног рата. Пред тога, разматране су и насилне форме промене режима, као могући садржаји хибридног рата. Посебно пажња је усмерена на анализу „обојених револуција“, као једном од доминантних садржаја концепта хибридног ратовања. Рад указује да су „обојене револуције“ по самој својој природи хибридне, те да су због повољног односа уложених ресурса према постигнутим резултатима веома ефикасан инструмент за остваривање пројектованих циљева хибридног рата, због чега је вероватноћа њихове примене, у односу на друге форме преврата већа.

Кључне речи: *хибридни рат, насилна промена режима, „обојене револуције“, јавно мњење*

Увод

Хибридно ратовање представља актуелни израз исконске тежње за постизањем стратегијске предности у односу на противника првенствено неоружаним средствима.¹ Анализом савремених сукоба, може се закључити да хибридни сукоби имају карактеристике израсле форме четврте,² односно, пете генерације ратова.³ Као такво, хибридно ратовање у себи садржи и психолошко ратовање које за циљ има да „придобие или створи раздор у интрапсихичком свету индивидуе, у интерперсоналним односима и групној динамици, у институционалним односима, системима, државним и друштвеним органима.“⁴

Може се рећи да је хибридни концепт сукоба најављен 1989. године када Линд предвиђа повећање информативног ратовања и психолошких операција, при чему

* др Милош Р. Миленковић, milos.milenkovic@mod.gov.rs

¹ Tzu, S., *Art of War- Chapter 3: Attack by Stratagem*, Allandale, Leicester, 2000, pp. 9.

² Renz, B., Smith, H., *Russia And Hybrid Warfare –Going Beyond The Label*, Finnish Prime Minister's Office, Government's analysis, 2016, pp. 5.

³ Miroslav Mitrović, „Hibridno ratovanje i asimetrične bezbednosne pretnje“, *Vojno delo*, Beograd, 5/2017.

⁴ Dejan M. Vučinić, „Psihološko ratovanje u prostoru društvenih informacionih medija – aspekt hibridnog ratovanja“, *Vojno delo*, 7/2017, str. 333.

наводи да: „Психолошке операције могу постати доминантне операције и стратегијско оружје у формама медијско/информативних интервенција... (при чему) ће главна мета бити подршка непријатељски расположеног дела становништва према влади и њеном ставу према рату. Телевизијске вести могу постати веома моћно оперативно оружје, моћније од оклопних дивизија“.⁵ Поједини аутори сматрају да последњом декадом двадесетог века почиње нова ера ратовања, при чему престају ограничења у погледу ангажованих средстава, (оружана или неоружана), форми ангажовања снага (националне, наднационалне, мултинационалне, невладине), као и у вези са простором испољавања напада (територија, акваторија, ресурси, трговина, финансије, информације, медији, убеђења, култура, технологија, оружане снаге, политички систем).⁶

Према одређеним теоријама, активности које воде ка дестабилизацији државе, или ка свргавању власти у њој, са циљем успостављања новог, промењеног стања којим се нарушава успостављени однос снага у међународним односима ради остваривања сопствених интереса, а које се спроводе претежно неборбеним средствима, могу се назвати хибридни.⁷ Хибридне безбедносне претње су заправо сви феномени који у себи ангажују синергијску примену конвенционалног оружја, неконвенционалних и ирегуларних тактика, терористичких аката и криминалног деловања, истовремено делујући на једном бојишту, са циљем постизања политичких циљева.⁸ Овакав концепт остваривања националних интереса назива се још и неконвенционално, политичко ратовање.⁹

Иако у испољавању хибридне безбедносне претње доминирају неборбена средства¹⁰, то ипак не значи да постоји потпуно одсуство оружаних дејстава. Заправо, циљеви се постижу управо балансом и синергиским деловањем на оба начина, с тим да се директна примена оружане силе примењује у знатно мањем обиму. Потврду за наведено налазимо и у доктринарним документима за основну обуку оружаних снага САД, где је препознато да се актуелни конфликти не решавају само војним средствима, већ да је ради постизања успеха неопходно ангажовање свих националних капацитета: дипломатских, информативних, војних и економских.¹¹ Слично томе, у руској војној доктрини из 2011. године модерно ратовање се описује као интегрисано ангажовање војних снага и ресурса који немају војни карактер, при чему се истиче примена мера информативног ратовања ради постизања политичких циљева без непосредног ангажовања војних снага, а са циљем уобли-

⁵ Lind, W., Nightengale, K., Schmitt, J., Sutton, J., Wilson, G., (1989), „The Changing Face of War: Into the Fourth Generation“, *Marine Corps Gazette*, Oct. 1989., pp. 26.

⁶ Qiao, L., Xiangsui, W., *Unrestricted Warfare*, PLA Literature and Arts Publishing House, Beijing, 1999.

⁷ Kofman, M., Rojansky, M., *A Closer look at Russia's „Hybrid War“*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Kennan Cable No. 7, April 2015, pp. 5.

⁸ Hofman., F., G., *Conflict in the 21st Century-The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, 2007.

⁹ Hoffman., F., G., *On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs. Hybrid Threats*, 2016, Internet: <http://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybridthreats/>, 12/02/2017.

¹⁰ Kofman, M., Rojansky, M., *A Closer look at Russia's „Hybrid War“*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Kennan Cable No. 7, April 2015, pp.3.

¹¹ Department of the Army (2008) *Field Manual No. 3-0: Operations*, Washington, DC.

чавања пожељног одговора светског јавног мњења.¹² У оној из 2014. године предвиђају се посебне форме модерних конфликта у којима ће се примењивати интегрисано деловање војним и политичким, економским, информативним и другим невојним активностима.¹³

Концепт хибридног рата

Са основом на наведеним теоријама, можемо закључити да хибридни рат не представља рат *per se*, већ пре концепт примене широког спектра оружаних и неоружаних активности, које имају за сврху остваривања стратегијске предности стране која их примењује.¹⁴ Хибридни рат је својом актуелношћу и разгранатом и често лаичком употребом термина, постао једна од кључних одредница не само савременог безбедносног окружења, већ и међународних односа. Често оспораван као „ништа ново“, односно „старо вино у новој боци“, појам хибридног ратовања значајно осликава савремене безбедносне изазове. Потребно је нагласити да су и ранији примери ратова указивали на то да се примењује разноврсност у наступу како би се надмудрио и поразио противник, те се намеће питање у чему је заправо и да ли уопште постоји оригиналност значења појма хибридног ратовања? У савременом ратовању, у који се убраја и појам хибридног ратовања, тежи се да се максимално искористе све рањивости противника, а мање да се физички униште његове оружане снаге.¹⁵ У ширем смислу, хибридни рат може се разумети као креативна комбинација цивилних и војних капацитета и средстава који се ангажују на синхронизован начин.¹⁶

Промена физиономије савремених оружаних сукоба, које се карактеришу као хибридне, могу се приказати као прелазак: (1) од директног уништења до директног утицаја; (2) од директног уништења противника ка његовом унутрашњем пропадању; (3) из рата са оружјем и технологијом у рат са културом; (4) из рата са конвенционалним снагама у рат са специјално припремљеним снагама и комерцијалним или нерегуларним групацијама; (5) са традиционалног бојишта у три димензије у рат са информацијама (психолошким ратом и ратом перцепције); (6) од директног сукоба до бесконтактног рата; (7) из сегментног ратовања до тоталног рата; (8) из рата у физичком окружењу до рата у људској свести и у сајбер простору; (9) од симетричног до асиметричног рата - истовременом и усклађеном применом политичких, економских, информацио-них, технолошких и еколошких кампања; и (10) од рата у одређеном временском периоду до стања перманентног рата као природног стања у животу сваке нације.¹⁷

¹² *Военная доктрина Россијској Федерациј, Москва, 2010.*

¹³ *Военная доктрина Россијској Федерациј, Москва, 2014.*

¹⁴ Miroslav Mitrović, "Hybrid Security Treats and Contemporary approach to National Security", *Thematic Conference Proceedings of International Significance*, International Conference "Archibald Reiss Days", Academy of Criminal and Police Studies, Belgrade, 2017, Vol1. P. 337-345.(325).

¹⁵ Uwe Hartmann, *The Evolution of the Hybrid Threat, and Resilience as a Countermeasure*, NATO Defense College, Rome, Research Paper – No. 139 – September 2017.

¹⁶ Hoffman Frank, "Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars", *Potomac Institute for Policy Studies*, Arlington, Virginia.

¹⁷ Janis Berzins, „Russia's New Generation Warfare”, *The Potomac Foundation*, October 11, 2016.

По свему судећи, хибридни начин вођења ратова представља основу савремених, постмодерних сукоба, у којима је употреба војних снага сведена на минимум и где се не тежи физичком уништењу противника. Овакав приступ представља могућност сталног ангажовања оних држава које имају јасна стратегијска опредељења и довољне ресурсе, чиме практично престаје јасна подела на стање мира и рата, већ се успоставља општи оквир који асоцира на друштвено стање „рата без граница“.

Због својих карактеристика, хибридно ратовање не може се идентификовати са поимањем рата које је присутно у класичној теорији која се заснива на становишту да без оружане борбе нема ни рата. Пошто је у сржи хибридног рата преузимање структуре и ресурса противника као и овладавање његовом вољом, јавним мњењем и лидерима, односно „преузимање противника“ без физичког уништења, са минималним ангажовањем оружаних снага, пре можемо рећи да је у питању концепт, а не рат. У овом концепту оружане снаге и оружана дејства немају доминантну улогу, већ се користе селективно, у краком временско року и са ограниченим циљевима. Такође, наведени концепт који се колоквијално назива хибридни рат, може бити, у организационом смислу спровођен кроз деловање државних или недржавних актера, при чему су недржавни актери у посредничкој или спонзорисаној вези са неким државним. Поред тога, примећено је и да „државе покушавају да у одређеним периодима и сегментима борбеног дејствовања преузму обрасце понашања недржавних актера, заобилазећи одређене међународне норме.“¹⁸ Таквим начином деловања државе избегавају двоструку осуду, осуду међународне заједнице и сопственог јавног мњења, с друге стране.

Ако се прихвати чињеница да главну улогу у постизању циљева рата имају невојна средства, попут психолошких, информационих у пропагандних операција, економских притисака, санкција, коришћење организованог криминала, тероризма и други облици субверзивне делатности, може се закључити да придев „хибридни“ не означава само комбиновану примену конвенционалних и неконвенционалних метода. Напротив, може се рећи да је савремени рат у значајном отклону од активне употребе војне оперативе, те да савремени рат, какав је свакако хибридни рат, у ствари представља концепт сукоба ниског интензитета који се заснива на неконвенционалним методама, уз веома селективно коришћење силе. „У хибридном рату, наглашена је улога невојних средстава субверзивне природе. У идеалном случају, нападајућа држава 'не треба експлицитно да користи војну силу'. Циљ нападача је да контролише умове политичког руководства и становништво нападнуте државе. Ако се користи војна сила, она се користи тајно.“¹⁹

Практично, у сржи тумачења хибридног рата, на сцени је сукоб класичне теорије рата са новонасталим теоријама које теже да опишу и објасне актуелне сукобе. Промене приступа ратовању су резултат процеса глобализације, општег развоја друштва, које је неминовно довело и до развоја постмодернистичких теорија ратовања, које нуде објашњења феномена на које класичне теорије немају одговор. Ти-

¹⁸ Небојша Вуковић, „Прилог појмовном одређењу синтагме хибридни рат“, *Хибридни рат – дилема концепта савремених сукоба*, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2018. стр. 24.

¹⁹ *Hybrid warfare: A new phenomenon in Europe's security environment*, Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague, 2015.

ме су савремене теорије знатно измениле логику у поимању рата као конфликтне друштвене појаве, нарочито у последње две деценије 20. века. Њихов основни мото јесте „победити непријатеља без битке“ и у њима је заступљено схватање да рат постоји и без оружане борбе.²⁰

Традиционалне насилне форме промене режима као садржај хибридног рата

Уважавајући констатацију да је претпостављени идеал хибридног рата економизација сукоба, смањена употреба оружаных снага и доминација субверзивног начина деловања, може се рећи да су форме субверзије и политичког насиља које се огледају кроз насилну промену режима, значајни садржај хибридног деловања. Као могуће фазе у субверзивном деловању у оквиру хибридног рата који има за циљ креирање услова за насилну промену режима препознате су: „(1) деморализација циљног друштва; (2) дестабилизација циљног друштва; (3) таложње кризе у циљном друштву и (4) преузимање контроле над циљним друштвом унутрашњим снагама које делују у сарадњи са нападачем.“²¹

Узроци насилне промене режима могу се тражити у унутрашњим и спољашњим факторима. Унутрашњи фактори подразумевају постојање неке врсте друштвене кризе, независно да ли она доминантно има политички или економски карактер. Спољни узроци су условљени интересима моћних глобалних и регионалних сила, које кроз реализацију хибридног рата или самог једног његовог сегмента, као што је насилна промена режима, остварују своје циљеве. Као традиционалне форме насилне промене режима могу се идентификовати: (1) државни удар и пуч, (2) револуција, (3) преврат устанком и (4) војна интервенција са циљем преврата.

Државни удар и пуч. Државни удар представља форму преврата у коме доминантну улогу играју националне оружане снаге и у којој власт преузимају лица која се већ налазе на одређеној лествици друштвене, политичке и/или војне моћи. Истој врсти преврата припада и пуч, који је само милитантнија форма државног удара, јер се реализује уз нарочито изражену улогу националне армије, тако да се све карактеристике државног удара у највећој мери односе и на пуч. Државни удар је форма насилне „демократизације“ иза које најчешће стоје стране обавештајне службе и невладине организације финансиране из иностранства, преко којих се остварују интереси најмоћнијих држава.²² Није новина да поред постојања унутрашње друштвене кризе, интерес страног фактора да се замене „непослушни“ режими, игра важну, понекад и одлучујућу, улогу у реализацији државног удара или пуча. Државни удари су били, али ће и даље остати један од начина вођења хибридног рата, којим се остварују политички, економски и војни интереси моћних држава.²³

²⁰ Милинко Врачар, „Разматрање адекватног теоријско-епистемолошког приступа у истраживању феномена хибридног ратовања“, *Војно дело* 7/2017, стр. 292-307.

²¹ Group of authors, *Hybrid warfare: A new phenomenon in Europe's security environment*, Updated and extended 2nd edition, Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague, Praha - Ostrava 2016, p. 13-14.

²² Милош Миленковић, Вељко Благојевић, „Обавештајне службе као актери државног удара“, *Војно дело*, 5/2015, стр. 117-132.

²³ Милош Р. Миленковић, „Насилна промена режима као садржај хибридног рата“, *Војно дело* 6/2017, стр. 319-321.

Революција. Революција представља квалитативни искорак из једног у други систем друштвено-политичког уређења, потпуним рушењем старог и успостављањем новог, фундаментално другачијег. Промена подразумева политички и социјални отклон од претходног стања друштва и његовог уређења. Промене су резултат деловања маса, уз директну употребу силе, које се испољава у оквиру револуционарног подухвата, али и након њега. Политичко насиље у овој форми преврата је врло интензивно и често неселективно, што резултира великим бројем жртава. Жртве политичког насиља су најпре представници старог режима, затим сами револуционари који страдају у борби за превласт, али сасвим невини људи који бивају жртвовани зарад очувања власти.²⁴ Разлика између револуције и државног удара је у томе што револуција није само метод освајања власти већ промена начина владавине и као таква у себи носи одређене прогресивне новине.²⁵

Преврат устанком. Када је реч о устанку, треба нагласити да преврат устанком спада у најчешће начине насилне и нелегалне смене власти у историји.²⁶ Зарад дестабилизације одређеног режима, његове уцене или насилне смене, устанак се може користити као сегмент хибридног рата који се реализује на одређеном простору и против одређених режима. Подршка побуњеничким снагама од стране оних који спроводе операцију хибридног рата може се огледати кроз политичку и финансијску помоћи. Политичка помоћ подразумева међународну подршку устаничким снагама најчешће кроз покушај да се они представе као „борци за слободу и демократију“ чиме им се даје већи политички значај и међународни легитимитет, док се финансијска помоћ првенствено односи на снабдевање наоружањем и другом војном опремом. Успехом устаника да насилно преузму власт у држави, њихови инострани ментори добијају нове „послушне владе“ преко којих надаље остварују своје економске, војне и друге геополитичке интересе.²⁷

Војна интервенција са циљем преврата. Интервенција заправо представља један од облика примене силе која се односи на мешање у однос две или више држава, или у унутрашње послове једне државе, и то у оба случаја без сагласности државе, односно држава, због којих и у којима се интервенише. Интервенција се од других облика употребе силе, рецимо рата, разликује по циљу и стратегији. Интервенција је ограничена у односу на намере и средства. Тако је циљ интервенције ограничен на мењање или присилно одржавање датог политичког поретка, док се њена стратегија своди на спрегу силе и политике (или идеологије). Карактерише је још и неједнакост субјекта у конфликту, односно знатна премоћ онога ко интервенише, али и брзина извођења операције, која је најчешће изненадна.²⁸ У склопу реализације хибридног рата, војна интервенција која има за циљ насилну промену режима, лако постаје реал-

²⁴ Срђан Старчевић, *Политички смисао жртава револуционарног терора*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2018, стр. 106-107.

²⁵ Милош Р. Миленковић, „Насилна промена режима као садржај хибридног рата“, *Војно дело* 6/2017, стр. 321-323.

²⁶ Драган Симеуновић, *Теорија политике*, Удружење „Наука и друштво“, Београд, 2002, стр. 178.

²⁷ Милош Р. Миленковић, „Насилна промена режима као садржај хибридног рата“, *Војно дело* 6/2017, стр. 323-324.

²⁸ Смиља Аврамов, *Међународно јавно право*, Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2011, стр. 653.

ност имајући у виду њену цену, ризик и ефекте који се релативно брзо постижу. Војне интервенције у Ираку и Либији, поред остварења краткорочног циља, насилне промене режима, створиле су проблем дугорочне дестабилизације читавог региона. Стварање и управљање кризма, такође се сматра сегментом хибридног рата, тако да су последице овакве врсте деловања страног фактора вишеструке.²⁹

На основу карактеристика државе и друштва према којој је спроводи хибридни рат, њене историје, културе и традиције, њене економске и војне моћи, њене политичке стабилности и интегрисаности у неки шири, наднационални, политички или безбедносни систем, зависи за коју ће се форму насилне промене режима креатори хибридног рата одредити. Поред ових критеријума, у обзир треба узети и цену коштања, обим ангажованих снага, брзину реализације, ризик од неуспеха, јавно мњење и сл. На основу свега тога, а разматрајући сваку од горепомнутих форми насилне промене режима, као најлогичнији и највероватнији избор оних који примењују концепт хибридног рата јесте ипак једна друга, специфична форма преврата која се назива „обојена револуција“ или чак и „плишана револуција“.

„Обојене револуције“ као хибридна форма садржаја хибридног рата

„Обојене револуције“ заправо представљају врсту преврата која се реализује углавном „ненасилном“ врстом отпора режиму, уз активно учешћа маса кроз уличне демонстрације, али и уз политичку и финансијску подршку споља. По својим карактеристикама за „обојене револуције“ се може рећи да су нека врста „хибрида“ односно комбинација државног удара и класичне револуције. Наиме, као и код државног удара, долази до промене носилаца врховне државне власти, без шире друштвене промене (без помене државног уређења и економско-политичког система), уз одређену улогу националне армије и других органа безбедности (овога пута више пасивну), као и уз подршку страног фактора. Сличност са класичном револуцијом, поред имена, представља значајна улога маса у реализацији ове врсте преврата. Назив „револуција“ користи се и из разлога што се њиме побуђују позитивна осећања и очекивања прогресивне промене. „Обојене револуције“ се првенствено везују за начин промене режима у државама бившег источног блока.

Улога насиља у овој врсти преврата, у односу на све остале, је најмања, одмах после државног удара, а далеко испод насиља у класичним револуцијама. Због смањене улоге насиља, „обојене револуције“ се понекад називају и „ненасилне револуције“. Међутим, ипак се не може говорити о потпуном одсуству насиља, јер се власт смењује на нелегалан начин, дакле не кроз институције и прописану процедуру, већ путем уличних демонстрација. Демонстранти неретко користе реторику и симболе којима се, у случају да власт не пристане да „добровољно оде“, позива и на употребу силе, а чињеница је да је и сама претња силом насиље. Дакле, иако се називају и „ненасилним револуцијама“, „обојене револуције“ сасвим сигурно представљају једну врсту насилне промене режима.

²⁹ Милош Р. Миленковић, „Насилна промена режима као садржај хибридног рата“, *Војно дело* 6/2017, стр. 326.

С обзиром да је у „обојеним револуцијама“ наглашен значај масе као једног од доминантних актера, оне се у суштини своде на меру друштвене доминације. Међутим, њихов успех не зависи од тога да ли већина становништва у држави или граду активно подржава идеју „обојене револуције“, већ је довољно да инспиратори и организатори масовних протеста окупе довољно велики број људи који својим порукама и активностима представљају безбедносни изазов за владу. Колики је то тачно број људи зависи од сваке државе појединачно, од карактеристика њеног руководства, економске и политичке снаге власти и способности њеног безбедносног апарата (полиције, војске, судства) да се супротстави оваквим врстама безбедносног ризика. Друштвена доминација се постиже оног тренутка када та „критична маса“, која се подигла ради смене актуелног режима, изазове непримерену и „хаотичну“ реакцију власти.³⁰ Након тога, иницијатива је на страни демонстраната, који уз активну помоћ из иностранства лакше успевају да изазову промену режима.

За успех „обојених револуција“ изузетно је значајна способност главних актера преврата, инспиратора и организатора, да одређене поруке и информације пласирају јавности и да оне, идејно, а не само технички, лако могу да допру до што већег броја грађана. У креирању и управљању информацијама користе се сва знања и вештине пропаганде и односа с јавношћу, подржане интернетом и модерним средствима комуникације. „Обојене револуције“ дакле нису спонтани скупови грађана, већ добро осмишљена и плански вођена кампања са јасним и врло усмереним порукама. Као и дугим врстама преврата, велики број актера „обојених револуција“, првенствено демонстраната на улицама, није у потпуности свестан своје праве улоге у догађајима који се одвијају. Без обзира на то, они се користите као доказ масовног антивладиног расположења, а уколико затреба, у случају интервенције владиних снага безбедности, могу послужити и као „живи зид“ и заштита правим носиоцима и лидерима покрета.³¹

Успех „обојених револуција“ је практично немогућ без великог броја присталица. Зато су технике и методе којима се масе мобилишу на акцију од примарног су значаја за опстанак и успех покрета. Фактори који утичу на успех „обојених револуција“ начелно се могу поделити на интерне и екстерне. Екстерни фактори су у пропорционално једнаки интересима и моћи великих сила које делују на датом простору, док се интерни фактори огледају кроз друштвену моћ државе, првенствено политичку и економску, у којој се „обојена револуција“ дешава. Као интерни фактори означени су: (1) слабост и малобројност снага централне власти, (2) корупција, (3) изражена економска неједнакост и тензије, (4) међуетнички и међуверски сукоби унутар државе, (5) осећај одсуства перспективе (посебно изражено код младих).³²

Већина аутора са Истока сматра да је кључна карактеристика ове врсте преврата то што је он генерисан споља, и није доминантно производ унутрашњих друштвених, политичких и економских процеса у држави. Према једној таквој дефиницији, „обојене револуције“ се могу дефинисати као рушење политичког режима, масовним протестима, уз активну подршку међународних актера, претежно применом

³⁰ Andrew Korybko, *Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change*, Peoples Friendship University of Russia, Moscow, 2015, p. 30.

³¹ Исто, стр. 35.

³² Илья Вадимович Максимов, *«Цветная» революция – социальный процесс или сетевая технология?*, Монография, Москва, 2010, стр. 8.

метода ненасилног отпора.³³ Према другој, „обојеном револуцијом“ се сматра процес промене режима притиском масовних уличних протеста, који се финансирају уз помоћ страних невладиних организација.³⁴ Слично претходним дефиницијама, „обојена револуција“ је означена као врста преврата, почињен у држави са демократски изабраним режимом, која има одређене унутрашње проблеме развоја, а који је контролисан и вођен геополитичким интересима трећих сила.³⁵

За разлику од њих, Западни аутори кључ „обојених револуција“ виде у унутрашњим факторима, у проблемима недемократских режима, непоштеним изборима, непоштовању Устава и закона, корупцији, бесперспективности младих и сл. Наглашава се да се овакве врсте преврата дешавају у тзв. полу-аутократијама и делимичним демократијама.³⁶ Таквим државама се углавном сматрају бивше републике Совјетског Свеза, део балканских држава, као и део држава Блиског истока и Северне Африке. Неретко се истиче да су заправо „обојене револуције“ прави трену-так демократизације и прекида са прошлошћу у посткомунистичким државама, а не формални пад комунизма почетком деведесетих година XX века.³⁷

Нема никакве дилеме да је за успех ове врсте преврата изузетно значајна подршка страног фактора. Најчешће је страни фактор заправо и инспиратор и организатор целе акције. Због тога је врло важно да антивладине идеје и пароле изгледају аутентично и „домаће“, као производ унутрашњег незадовољства и лошег стања у држави. Ако учесници демонстрација помисле и схвате да су изманипулисани и да заправо раде у интересу неке стране силе, они ће у великој мери почети да одбацују такве поруке.³⁸ Као доказ да није реч ни о каквој аутентичности, довољно је погледати симболику, која је попут усмених порука такође важна, а која се у виду сти-снуте песнице може срести на скоро свим већим демонстрацијама организованим у различитим државама и различитим временским раздобљима.

На основу свега изнетог може се закључити да „обојене револуције“, од свих приказаних врста насилне промене режима, представљају најприкладнији облик преврата преко кога се могу реализовати шири циљеви, једног ширег процеса какав је хибридни рат. Разлога за такву тврдњу је више, а као основни се могу издвојити релативно ниска цена коштања, могућност деловања преко посредника (деловање преко различитих невладиних организација) и низак ниво насиља у реализацији преврата. Анализом више конкретних случајева „обојених револуција“ дошло се до закључка да су актери из иностранства имали „веома важну улогу у реализо-

³³ И. Ю. Сундиев, А. А. Смирнов, *Теория и технологии социальной деструкции (на примере «Цветных революций»)*, Русский биографический институт, Институт экономических стратегий, Москва, 2016, стр. 57.

³⁴ А. А. Сорокин, *«Цветная революция» как технология смены политической власти*, Весті БДПУ, Паліталогія, Серія 2. № 1(79) 2014, Мінск, стр. 14.

³⁵ Илья Вадимович Максимов, *«Цветная» революция – социальный процесс или сетевая технология?*, Монография, Москва, 2010, стр. 9.

³⁶ Michael McFaul, "Transitions from Postcommunism," *Journal of Democracy*, Volume 16, Number 3, July 2005, p. 7.

³⁷ Charles H. Fairbanks, Jr., „Revolution Reconsidered“, *Journal of Democracy*, Volume 18, Number 1, January 2007, p.52.

³⁸ Andrew Korybko, *Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change*, Peoples Friendship University of Russia, Moscow, 2015, p. 35-36.

вању обојених револуција, која се првенствено огледа у финансирању невладиних организација и других антирежимских покрета, који у одређеним случајевима могу трајати и више година.³⁹ Дужина финансирања и висина новчаних издвајања, добар су показатељ дугорочности и значаја интереса који страни фактори путем на силне промене режима, као сегмента хибридног рата, желе да остваре.

Улога маса у насилним променама режима

За разлику од елите које представљају једну, интересима повезану групу, масе се обично представљају као једна неповезана скупина којој недостаје самосталност, иницијатива, организованост, усмерено и рационално понашање. У покушају њеног дефинисања може се рећи да масу чини прилично разнородно људство без друштвене организације, које пак на заједнички културни подстицај једнообразно одговара.⁴⁰ Насупрот појединача који чине елиту, појединце у маси одликује неаутентичност, морална неодговорност и анонимност. Поред тога за масу је карактеристично да тешко прима иновације, да је склона подаништву и посебно се одликује потребом „за великим колективним илузијама“.

С овим особинама и пасивношћу, маса заправо представља онај „нижи слој“ друштва, подложен владавини.⁴¹ Разлог томе лежи можда и у чињеници да се као својство масе препознаје да она није способна да води „дијалог“, што заправо значи да је кретање информација увек једносмерно. Проток информација се одвија само ка масама, односно масе су способне само да приме информацију, али не и да информације дају, што их чини подесним да буду усмераване (често и изманипулисане) од стране изабраног или наметнутог вође. У односу на масе, вођа је обично појединач који има способност да се наметне као предводник, а иза кога често стоји нека одређена група, са јасно дефинисаним интересима и циљевима.

Маса, или „гомила“ како је познати француски теоретичар Ле Бон назива, има потребу да буде вођена, као што вође имају потребу да имају масе којима се обраћају. То је један сложен и нужан однос, јер је очито да једни без других не могу да постоје. „Гомила је послушно стадо које се не би никада могло решити господара.“⁴² Користећи своје способности, које су више везане за личне особине и вештине доброг говорника, вођа⁴³ лако може да усмерава енергију и активност масе у смеру у коме жели и да тако, у одређе-

³⁹ Марко Парезановић, „Обојене револуције у вртлогу прекомпоновања међународних политичких односа“, *Нова српска политичка мисао*, 2013.

⁴⁰ G.A. Theodorson and A.G. Theodorson: *A Modern Dictionary of sociology*, N.Y, Thomas Y. Crowel Camp, 1969, p.245. Према, *Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija*, Beograd, 1993, str. 648.

⁴¹ *Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija*, Beograd, 1993, str. 646.

⁴² Gustav Le Bon, *Psihologija gomile*, Globus i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989, str. 114.

⁴³ Поред харизме која им је потребна, Ле Бон сматра да вођама није потребно неко значајније образовање ни интелигенција. „Вођа може каткад бити и интелигентан и учен, но то му углавном више шкоди него користи. Предочујући замршеност ствари, допуштајући да се све објасни и схвати, интелигентност увијек чини човјека стрпљивим и отупљује интензивност и жестину увјерења која су потребна апостолима. Велики вође свих вијекова, нарочито они из револуције, били су страшно ограничени, а они који су били најограниченији вршили су највећи утицај.“ Gustav Le Bon, *Psihologija gomile*, Globus i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989, str. 179.

ним историјским околностима, утиче на друштвена кретања. Тако се та енергија може усмерити и ка насиљу, која су масе склоне да лако подрже: „Привлачност коју зло и злочин имају за менталитет гомиле није никаква новост. Гомила ће увек поздравити насиље, примећујући задивљено: можда је подло, али је врло интелигентно.“⁴⁴

Према мишљењу Канетија немачког теоретичара који се бавио феноменом масе и њене моћи, постоје четири доминантне особине које одређују масу. Као прво, маса увек жели да расте, друго, унутар масе влада једнакост, треће, маса воли збијеност и као четврто, маси треба усмерење. Управо нам ова последња особина говори о томе да уколико не постоји јединствена идеја и заједнички циљ коме сви у маси теже, маса не може ни опстати као целина. „Циљ који је изван сваког појединца и који је за све једнак, потискује приватне, заједничке циљеве, који би за масу значили смрт. Циљ је неопходан за њезин опстанак.“⁴⁵ Слично томе, описујући особине масе, односно „гомиле“, Ле Бон износи неколико запажања, од којих би за ову тему било интересантно издвојити: сугестивност и лаковерност којима су масе подложне, као и нетолерантност и ауторитаризам. Због тих својих особина, можемо закључити да је масама релативно лако манипулисати. Оне су увек спремне за „велике речи“ и „велика дела“. Потребан је само вешт вођа који уме да сурову истину замени идеалима и маса се може покренути. „Гомиле нису никада жеђале за истинама. ... Тко умије гомиле опчинити илузијама, лако им постаје господаром, а тко их настоји отријезнити од илузија, постаје њиховом жртвом.“⁴⁶

С обзиром да „обојене револуције“, као еклатантан пример вођења хибридног рата, подразумевају промену која укључује активну улогу маса, може се поставити питање, на који се то начин масе мобилишу за једну такву „револуционарну“ акцију? Приватно мрзети режим може бити широко распрострањено у јавности, али људи ипак нису вољни да преузму вођство у објављивању свог противљења власти.⁴⁷ Ако размишљамо о грађанину са антирежимским осећањима, који жели да буде укључени у револуционарни покрет, он ће се мобилисати само ако сматра да ће такав покрет вероватно успети. С друге стране, успех покрета условљен је масовношћу људи спремних да се прикључе таквом покрету. Дакле, њихова процена вероватноће успеха акције, зависи од њиховог веровања да ће и њихови суграђани бити спремни да се револуционарној акцији прикључе. То је дакле један апсолутно узајамно повезан процес.

Алат који првацима покрета стоји на располагању како би мобилисали што већи број људи јесте побуњеничко насиље, као што су герила или терористички напади. Висок ниво насиља сугерише на висок ниво антивладиног расположења међу суграђанима. Тада и они који су сумњали у успех акције постају одлучнији да се прикључе том антирежимском покрету, чиме се вероватноћа да он постане револуционаран повећава.⁴⁸ Међутим, једна од карактеристика „обојених револуција“ је да је

⁴⁴ Prema, Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, FIK 94, Beograd, 1998, str. 315.

⁴⁵ Elias Canetti, *Masa i moć*, grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984, str. 22.

⁴⁶ Gustav Le Bon, *Psihologija gomile*, Globus i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989, str. 107.

⁴⁷ Timur Kuran, *Sparks and Prairie Fires: A Theory of Unanticipated Political Revolution*, Public Choice, Vol.61, No. 1 (April 1989), str. 42.

⁴⁸ Види више: Ethan Bueno de Mesquita, *Regime Change and Revolutionary Entrepreneurs*, American Political Science Review Vol. 104, No. 3 (August 2010), p. 446.

степен експлицитног насиља релативно низак. Зато се за мобилисање маса данас нарочито користе интернет, друштвене мреже и модерни електронски уређаји. Масовна, на савременим технологијама заснована комуникација је посебно погодна за управљање јавним мњењем као најширим генератором мотивације групе.

Јавно мњење има егзактне форме мобилизације и испољавања ставова, који су засновани на разликама и постојању „ривалске“ јавности. Условљено је постојањем колективних ставова и његове конфронтације са другим јавним мњењем. Маса, односно јавно мњење представљају управљању склону друштвену категорију, значајно нестабилнију од система вредности и политичке културе.⁴⁹ Може се претпоставити да одређене интересне групе или стране државе могу поставити одређено питање у фокус јавног мњења у државама које су објекти хибридног деловања, посебно она која се тичу „демократизације друштва“. На тај начин, оне управљају јавним мњењем према својим интересима, доводећи групу која је објекат деловања у заблуду, манипулацијама њиховим ставовима и интересима. На процесе управљања побудом и акцијама масе утицај има више фактора, међу којима се могу издвојити вође или ствараоци мњења, политичка збивања, масовни медији, лични контакти, групна или партијска индоктринација. Управљањем наведеним актерима и процесима постиже се ефикасно и усмерено реаговање масе у складу са њеним доминантним јавним мњењем које се креира.

Могући начини управљања масама, односно јавним мњењем, ради остваривања циљева одређених интересних група које се могу идентификовати са хибридном деловањем против одређене државе, препознати су кроз:

(1) Утицај на систем вредности и инсистирање на доминантним ставовима који глорификују нове „демократске“ вредности по угледу на развијене западне демократије;

(2) Формирање различитих група истомишљеника (групе грађана, културни центри, политичке партије, невладине организације, и сл.) који представљају протагонисте одређених вредности које су заједничке или их формулишу као заједничке ради контролисаног наступа у сврху истицања „различитости“ према јавном мњењу које подржава актуелни режим и проблематизације свих оних питања на којима се успоставља „различитост“;

(3) Снажну пропагандну активност и појачавање деловања кроз све медијске форме уз стално истицање различитости и отклона од режима и његових присталица које доводи до појачавања антагонизма према неистомишљеницима (јасније успостављање односа старо-ново, недемократско-демократско, заостало-прогресивно и сл.);

(4) Успостављање „демократског“ јавног мњења као основног покретача политичких промена, на основу демонизације актуелног режима и тривијализације постојећег вредносног система који је креирао или подржава актуелни режим.⁵⁰

⁴⁹ Мирослав Митровић, „Допринос разумевању јавног мњења – моделовање управљања и предвиђања реакција“, *Хибридни рат – дилема концепта савремених сукоба*, Институт за стратегијска истраживања, 2018. стр. 195 – 213.

⁵⁰ Модел је прилагођен на основу модела представљеног у Мирослав Митровић, „Допринос разумевању јавног мњења – моделовање управљања и предвиђања реакција“, *Хибридни рат – дилема концепта савремених сукоба*, Институт за стратегијска истраживања, 2018. стр. 206.

Улога модерних технологија и социјалних мрежа доступних преко интернета умногоме је олакшала организацију протеста, почев од мобилизације што већег броја чланова пласирањем идеја и пропагандних порука, до разраде детаљних планова акције. Некада су се актери конспиративних, превратничких акција окупљали по кафанама или приватним становима, а данас се такви „састанци“ углавном организују у виртуелном свету. Друштвене мреже омогућавају да релативно велики број људи, свакако неупоредиво већи од броја који може стати за један кафански сто, па чак и у целу кафану, лако и без непосредног контакта могу да размењују поруке и информације у реалном времену.

На примеру „обојених револуција“ то може изгледати тако што би врло распрострањена друштвена мрежа *Facebook*, нарочито међу млађом популацијом која је и основна циљна група у овој врсти преврата, био коришћен за увезивање чланова и рекламирање и промовисање покрета за промену режима. За брзу и масовну размену порука такође је прикладан и *Twitter*. У планирању акција и разради стратегија за евентуалне борбе са органима власти може послужити *Google Maps*, апликација која је врло добро развијена када су у питању престонице и већи градови. Објављивањем видео материјала у коме су снимљени протести и то обичним мобилним телефоном, преко глобалне видео мреже *YouTube* лако постају доступни хиљадама, па чак и милионима људи, што код постојећих, али и будућих чланова покрета ствара веровање у да је успех превратничке акције могућ, па и вероватан. На тај начин модерна технологија и друштвене мреже омогућавају лакше и брже формирање превратничког покрета и мобилисање маса. Уосталом, њихов значај и улога потврђени су и у пракси, у Арапском пролећу и дешавањима у Кијеву у Украјини.

Закључак

Хибридни рат представља концептуални отклон од класичне теорије оружаних сукоба и у свом појмовном одређењу садржи ставове који се налазе у постмодернистичким теоријама рат. Суштина новог посматрања је да доминанта примена оружане силе која значи девастацију и уништење противника, губи на значају. Тежиште деловања је на „преузимању противника“ и његовом ангажовању на испуњењу сопствених интереса. Овакав приступ је значајно условљен глобализацијом, технолошком револуцијом и општом доминацијом неолибералног концепта, где је императив заправо економски интерес и ширење тржишта.⁵¹

Показано је да хибридни рат подразумева традиционални и нетрадиционални, односно војни и невојни начин вођења рата, својим проширењем деловања на сферу која није искључиво војна. То је уједно и нови поглед на један тако важан друштвени феномен какав је рат. Имајући у виду широк спектар дејства који се могу користити у операцији хибридног рата, сасвим сигурно је да ће невојним облицима у почетку бити дата предност у односу на опције које подразумевају директно

⁵¹ Мирослав Митровић, „Економски и енергетски аспекти хибридног угрожавања националне безбедности“, *Војно дело* 6/2017, 304-315.

ангажовање војних капацитета. Њихова разноврсност и флексибилност у примени, указује на потребу перманентног праћење и проучавања ове врсте деловања, како би држава развила способност раног препознавања и брзог проналажења адекватног одговора на невојну врсту хибридних претњи. Јасно је да су веће и богатије државе у томе у предности, па зато оне слабије мора да уложе већи напор и покажу институционалну спремност, која подразумева увезивање свих државних и друштвених капацитета, за праву и правовремену реакцију.

Разматрајући различите форме насилне промене режима, почев од традиционалних начина промене режима, па до „обојене револуције“ која се сматра модернијом превратничком акцијом, закључује се да „обојене револуције“ представљају најлогичнији и највероватнији избор за насилну промену режима која се реализује као сегмент хибридног рата. На основу њихових карактеристика може се проценити да за њом следе државни удар и пуч, затим преврат устанком, па војна интервенција и на крају револуција као најмање вероватан начин насилне промене режима у операцији вођења хибридног рата. Постоје тврдње у којима се истиче да је „обојена револуција“, односно промена режима заправо завршна фаза хибридног рата: „У ствари, „обојена револуција“ је финална фаза хибридног рата, фаза у којој долази до промене власти у земљи, која је подвргнута хибридној агресији.“⁵² То би значило да променом режима престаје потреба за даљим вођењем хибридног рата и да се циљеви због којих је вођен заправо даље остварују преко нових, „послушних“ режима.

С обзиром да масе представљају једну од циљних група на коју се у хибридном рату делује и преко које се остварују одређени циљеви, као и да оне имају своју улогу у преврату, важно је било сагледати њихов стварни значај, начин њиховог мобилисања, структуру и принципе функционисања. Улога маса је различита у зависности од облика преврата који се примењује у процесу насилне промене режима. Познато је да њихова улога у државном удару није пресудна и да се главни догађаји који се тичу реализације саме превратничке акције одвијају без стварног учешћа маса. Војна интервенција је заправо врста војне операције, па самим тим ни не захтева, нити подразумева значајну улогу маса. За устанак је важна шира подршка, али не може се говорити о значају улоге маса које нису постале саставни део хијерархијски уређеног устаничког покрета, који организацијски личи на добро уређене војне формације.

За разлику од државног удара, пуча, војне интервенције, па и устанка, улога маса је нарочито важна у реализацији револуције, чак и пресудна. То се такође односи и на „обојене револуције“, што јој је једна од главних сличности са класичном. Способност да се мобилишу масе, као и да се њима управља, представљају неизоставан услов успеха „обојених револуција“. Као одговор на захтев за мобилизацију маса, истиче се управљање јавним мњењем, његова улога у поларизацији друштва на „нас“ и „њих“ као форме посебног социјалног инжењеринга. Сложеност „обојених револуција“, ефикасност, економичност, њихова комплексност и суштинска хибридноост указују да су оне несумњиво значајан елемент хибридног ратовања.

⁵² Лука Тодоровић, Милован Милутиновић, „Глобалне тенденције и хибридни рат“, *Научно-стручни часопис SVAROG*, бр. 12, мај 2016, стр. 12.

Литература

- [1] Arent Hana, *Izvori totalitarizma*, FIK 94, Beograd, 1998.
- [2] Berzins Janis, „Russia’s New Generation Warfare”, *The Potomac Foundation*, October 11, 2016, [http://www.thepotomacfoundation.org/The New Generation of Russian Warfare](http://www.thepotomacfoundation.org/The%20New%20Generation%20of%20Russian%20Warfare), The Potomac Foundation.htm.
- [3] Canetti Elias, *Masa i moć*, grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984.
- [4] Department of the Army (2008) *Field Manual No. 3-0: Operations*, Washington, DC.
- [5] *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993.
- [6] Ethan Bueno de Mesquita, *Regime Change and Revolutionary Entrepreneurs*, *American Political Science Review* Vol. 104, No. 3 (August 2010).
- [7] Fairbanks Jr. Charles H., „Revolution Reconsidered”, *Journal of Democracy*, Volume 18, Number 1, January 2007.
- [8] Group of authors, *Hybrid warfare: A new phenomenon in Europe’s security environment*, Updated and extended 2nd edition, Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague, Praha – Ostrava 2016.
- [9] Hartmann Uwe, *The Evolution of the Hybrid Threat, and Resilience as a Countermeasure*, NATO Defense College, Rome, Research Paper – No. 139 – September 2017.
- [10] Hoffman Frank, “Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars”, *Potomac Institute for Policy Studies*, Arlington, Virginia.
- [11] Hoffman, F., G., *On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs. Hybrid Threats*, 2016, Internet: <http://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybridthreats/>.
- [12] *Hybrid warfare: A new phenomenon in Europe’s security environment*, Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague, 2015.
- [13] Kofman, M., Rojansky, M., *A Closer look at Russia’s „Hybrid War”*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Kennan Cable No. 7, April 2015.
- [14] Korybko Andrew, *Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change*, Peoples Friendship University of Russia, Moscow, 2015.
- [15] Kuran Timur, *Sparks and Prairie Fires: A Theory of Unanticipated Political Revolution*, *Public Choice*, Vol.61, No. 1 (April 1989).
- [16] Le Bon Gustav, *Psihologija gomile*, Globus i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989.
- [17] Lind, W., Nightengale, K., Schmitt, J., Sutton, J., Wilson, G., „The Changing Face of War: Into the Fourth Generation”, *Marine Corps Gazette*, Oct. 1989.
- [18] McFaul Michael, “Transitions from Postcommunism”, *Journal of Democracy*, Volume 16, Number 3, July 2005.
- [19] Mitrović Miroslav, „Hibridno ratovanje i asimetrične bezbednosne pretnje”, *Vojno delo* 5/2017, (333-347), DOI: 10.5937/vojdela1705333M
- [20] Mitrović Miroslav, “Hybrid Security Treats and Contemporary approach to National Security”, *Thematic Conference Proceedings of International Significance*, International Conference “Archibald Reiss Days”, Academy of Criminal and Police Studies, Belgrade, 2017, Vol1. P. (337-345).
- [21] Qiao, L., Xiangsui, W., *Unrestricted Warfare*, PLA Literature and Arts Publishing House, Beijing, 1999.
- [22] Renz, B., Smith, H., *Russia And Hybrid Warfare –Going Beyond The Label*, Finnish Prime Minister’s Office, Government’s analysis, 2016.
- [23] Tzu, S., *Art of War- Chapter 3: Attack by Stratagem*, Allandale, Leicester, 2000.
- [24] *Военная доктрина Россијској Федерациј*, Moskva, 2010.

- [25] *Военная доктрина Rossijskoj Federacii*, Moskva, 2014.
- [26] Vučinić Dejan M., „Психолошко ратовање у простору друштвених информационих медија – аспект хибридног ратовања“, *Војно дело*, 7/2017, (326-337) DOI: 10.5937/vojdela1707326V
- [27] Аврамов Смиља, *Међународно јавно право*, Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2011.
- [28] Врачар Милинко, „Разматрање адекватног теоријско-епистемолошког приступа у истраживању феномена хибридног ратовања“, *Војно дело* 7/2017, (292-307), DOI: 10.5937/vojdela1707292V.
- [29] Вуковић Небојша, „Прилог појмовном одређењу синтагме хибридни рат“, Хибридни рат – дилема концепта савремених сукоба, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2018, (линк: http://www.isi.mod.gov.rs/multimedia/dodaci/hibridno_ratovanje_tematski_zbornik_isi_2018_1545986523.pdf).
- [30] Максимов Илья Вадимович, "Цветная» револуција – социални процес или сетевая технологија?", *Монографија*, Москва, 2010.
- [31] Миленковић Милош Р., „Насилна промена режима као садржај хибридног рата“, *Војно дело* 6/2017, (316-329) DOI: 10.5937/vojdela1706316M.
- [32] Миленковић Милош, Благојевић Велько, „Обавештајне службе као актери државног удара“, *Војно дело*, 5/2015, (117-132), DOI: 10.5937/vojdela1505117M
- [33] Митровић Мирослав, „Допринос разумевању јавног мњења – моделовање управљања и предвиђања реакција“, *Хибридни рат – дилема концепта савремених сукоба*, Институт за стратегијска истраживања, 2018. (линк: http://www.isi.mod.gov.rs/multimedia/dodaci/hibridno_ratovanje_tematski_zbornik_isi_2018_1545986523.pdf).
- [34] Митровић Мирослав, „Економски и енергетски аспекти хибридног угрожавања националне безбедности“, *Војно дело* 6/2017, (304-315), DOI: 10.5937/vojdela1706304M.
- [35] Парезановић Марко, „Обојене револуције у вртлогу прекомпоновања међународних политичких односа“, *Нова српска политичка мисао*, 2013, електронско издање: <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/obojene-revolucije-u-vrtlogu-prekomponovanja-medjunarodnih-politickih-odnosa.html>.
- [36] Симеуновић Драган, *Теорија политике*, Удружење „Наука и друштво“, Београд, 2002
- [37] Сорокин А. А., "Цветная револуција" как технология смены политической власти, *Весті БДПУ, Паліталогія*, Серія 2. № 1(79) 2014, Мінск.
- [38] Старчевић Срђан, *Политички смисао жртава револуционарног терора*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2018.
- [39] Сундиев И.Ю., Смирнов А.А., Теория и технологии социальной деструкции (на примере «Цветных революций»), *Русский биографический институт*, Институт экономических стратегий, Москва, 2016.
- [40] Тодоровић Лука, Милутиновић Милован, „Глобалне тенденције и хибридни рат“, *Научно-стручни часопис SVAROG*, br. 12, мај 2016.